

СІЛЬСЬКИЙ ТУРИЗМ ЯК ФОРМА ЗАЙНЯТОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ НА СЕЛІ

RURAL TOURISM AS A FORM OF EMPLOYMENT AND FORMATION OF THE MIDDLE CLASS IN THE RURAL

Збарський В.К.

*доктор економічних наук, професор,
Національний університет біоресурсів і природокористування*

Zbarsky V.K.

*Doctor of Economics, Professor
National University of Life and Environmental Sciences*

Грибова Д.В.

*кандидат економічних наук, доцент,
Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного*

Gribova D.V.

*Ph.D. in economics, associate professor
Taurida State Motor Engineering University*

У статті розкрито зміст поняття "сільський туризм", "зелений туризм" та їх класифікація. У результаті аналізу наукових праць багатьох учених були систематизовані їх погляди на визначення понять "сільський туризм", "зелений туризм". У результаті дослідження були виявлені спільні риси і відмінності між "сільським туризмом" і "зеленим туризмом", також розкрито форми сільського туризму (агротуризм, фермерський туризм) і форми зеленого туризму (річний, велосипедний, водний, кінний), а також виявлено, що поняття "зелений туризм", "екотуризм" та "природничий туризм" є синонімами. Вивчена історія зародження сільського туризму, а також виявлені фактори, які приваблюють туристів до відпочинку на селі. Крім цього досліджено соціально-економічне значення сільського туризму для економіки України. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у вивченні маркетингових стратегій у сільському туризмі для приваблення більшої кількості туристів у сільську місцевість.

Ключові слова: туризм, зелений туризм, стратегія, розвиток, господарювання, ефективність, фермерський туризм.

В статье раскрыто содержание понятия "сельский туризм", "зеленый туризм" и их классификация. В результате анализа научных трудов многих ученых были систематизированы их взгляды на определение понятий "сельский туризм", "зеленый туризм". В результате исследования были выявлены общие черты и различия между "сельским туризмом" и "зеленым туризмом", также раскрыто формы сельского туризма (агротуризм, фермерский туризм) и формы зеленого туризма (речной, велосипедный, водный, конный), а также обнаружено, что понятие "зеленый туризм", "екотуризм" и "естественный туризм" являются синонимами. Изучена история зарождения сельского туризма, а также выявлены факторы, которые привлекают туристов к отдыху в деревне. Кроме этого исследовано социально-экономическое значение сельского туризма для экономики Украины. Перспективы дальнейших исследований в этом направлении заключаются в изучении маркетинговых стратегий в сельском туризме для привлечения большего количества туристов в сельскую местность.

Ключевые слова: туризм, зеленый туризм, стратегия, развитие, хозяйствование, эффективность, фермерский туризм.

The article describes the content of the concept of "rural tourism", "green tourism" and their classification. As a result of the analysis of scientific works, many scientists have systematized their views on the definition of "rural tourism", "green tourism". The study revealed common features and differences between "rural tourism" and "green tourism", also revealed forms of rural tourism (agrotourism, farm tourism) and forms of green tourism (annual, cycling, water, equestrian), and found that the terms "green tourism", "ecotourism" and "nature tourism" are synonymous. The history of the origin of rural tourism has been studied, as well as the factors that have attracted tourists to the countryside. In addition, the socio-economic importance of rural tourism for the Ukrainian economy has been investigated. The prospect of further research in this area is to explore marketing strategies in rural tourism to attract more tourists to the countryside.

Keywords: tourism, green tourism, strategy, development, management, efficiency, farm tourism.

Постановка проблеми. З моменту краху командної економіки Радянської влади – на арену виходять нові прогресивні види господарювання базовані

на ринкових засадах. Із стартом функціонування вільної економіки почався період, коли з'явилась можливість у осіб, які мають хист, потенціал до

господарювання на засадах приватної власності. Досить яскраво цей процес був виражений на селі. Державні сільськогосподарські формування були пропорційно розподілені між селянами, і одразу ж почався глибокий занепад цієї галузі в державному масштабі в цілому. Розвалене село опинилось в умовах виживання. Можливо саме це і змусило селян шукати різні способи, інколи не традиційні для села, самореалізації, що допомогла б вижити. Одним із таких видів не традиційного господарювання, що почав розвиватись на селі став екологічний, зелений туризм. Цей вид туризму має місце і притаманний більш для курортних місцевостей таких як Карпати, узбережжя Чорного та Азовського морів, що правда розвиток екотуризму, не так жваво, але має місце і спостерігається по всій Україні.

Одним з лідерів у розвитку і кількості зайнятих в зеленому туризмі є Закарпатська область. Закарпаття має не досить сприятливі умови для вирощування сільськогосподарських культур, оскільки понад 70% території – гориста місцевість, а на іншій частині низькородючі ґрунти. Але воно має дуже великий потенціал в галузі розвитку туризму, оскільки тут сконцентровані такі рекреаційні ресурси, як мінеральні води – використовуються, як лікувальні та столові напої, гориста місцевість, яка не є дуже високою і стрімкою, а отже дуже приваблива для будівництва лижних трас, надзвичайно висока залісеність та за останні роки майже не працююча промисловість формують екологічно чисте повітря. Туристів у село приваблює також можливість скуштувати власно пійману рибу, прийняти участь в піших прогулянках, що супроводжуються збиранням ягід та грибів, можливість пізнати самотутню культуру та старовинні традиції, що дуже добре збереглись в цій місцевості. Досить велика кількість туристів з міст виявляють бажання прийняти участь у повсякденному житті – доїння корови, годування домашньої худоби та птиці, заготівля сіна, коління дров, обробіток земельної ділянки тощо – це так звані «активні туристи».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку туристичної діяльності знайшли своє відображення в працях Л.В. Забуранної, М.Й. Малика, Н.В. Липчука та ін. Разом із цим слід відмітити, що, не зважаючи досить вагоме місце, яке займає зелений туризм у житті населення та господарській структурі певних регіонів, нам так і не вдалось знайти чіткого формулювання функцій та завдань, що він виконує, або повинен виконувати. Отже ми робимо висновок, що науковцями досі ще не було надано належної уваги цій галузі туризму.

Мета дослідження. Метою дослідження є вивчення теоретичних та методологічних аспектів розвитку сільського туризму як складової національної економіки, а також його соціально-економічної природи.

Виклад основного матеріалу. Так в одному з джерел сільський туризм викладено, як вид туризму, що базується в сільській місцевості і є не новим явищем, але збільшується його актуальність з огляду на те що це додатковий спосіб збільшення

доходу та працевлаштування, а також диверсифікації місцевої промисловості [10].

Сільський туризм часто ототожнюють з екологічним, зеленим туризмом. Екологічний туризм – це вид туризму, що базується на так званому “спорідненні” з природою, активний вид відпочинку який проводиться у місцевостях мало змінених впливом людини без заподіяння шкоди природі.

Отже сільський туризм не є остаточним, вирішальним видом туризму на селі, адже тут зустрічаються ще такі категорії відпочинку як «лісовий туризм», «агротуризм», «екотуризм». Н.В. Липчук в своїй праці «Соціально-економічне значення агротуризму» стверджує, що агротуризм – це найпоширеніша форма сільського туризму, що особливо добре прослідковується в країнах з чітко сформованою та добре налагодженою базою фермерських господарств, внаслідок чого сільський зелений туризм, як правило, ототожнюють з агротуризмом (фермерським туризмом). Агротуризм є більш вужчим поняттям у співвідношенні з сільським туризмом, оскільки остання категорія включає в себе приймання участі туристів у сільськогосподарському виробництві на певних етапах відповідно до періоду і терміну їх відпочинку [7].

Досить ґрунтовно агротуризм досліджує Я. Маєвський [12] відводячи йому важливе місце у житті села, він трактує його як: «різні форми туризму, пов’язані з діючим фермерським господарством, де сільськогосподарське виробництво і тваринництво є одними з найважливіших принад». У цьому визначенні автор показує спорідненість агротуризму з фермерським господарством, що полягає у тимчасовому залученні туриста до фермерського життя в якому він використовує помешкання та користується наданими послугами фермера для відпочинку.

В.В. Липчук [6] щодо агротуризму стверджує, що дана категорія несе в собі декілька важливих значень, серед яких економічне, суспільне та локальне значення, адже як воно є одним з виду відпочинку так і формою зайнятості не прив’язаною до сільськогосподарського виробництва. Агротуризм він бачить як перспективний симбіоз відпочинку та сільського господарства, які в результаті повинні бути досить відчутними з точки зору прибутковості для селян.

Отже узагальнюючи, можна сказати, що агротуризм являє собою специфічну для села форма зайнятості, що здійснюється на території фермерського господарства, з використанням всіх наявних природних, та створених людиною засобів, надання послуг у сфері обслуговування та використання сільськогосподарської продукції власного виробництва з метою отримання прибутку. Також це супроводжується активним відпочинком, що проводиться як на території господарства так і за його межами відповідно до оточуючого ландшафту. В даний момент виділяють дві основні форми агротуризму – відпочинок в помешканні домогосподарства з обслуговуванням та житло поза межами домогосподарства, але на землях що належать йому – окремі будиночки, спеціально облаштовані ділянки під палаточні містечка тощо та знаходяться на самообслуговуванні [4].

Екологічний туризм дослідники трактують як, один із видів туризму, що в процесі відпочинку збільшує знання відпочиваючих про природу та соціально-побутові традиції місцевості. При цьому не порушуючи гармонії та не створюючи дисбалансу оточуючої природи. Що супроводжується залученням місцевого населення до процесу відпочинку туристів – з метою отримання додаткового заробітку селянами [9].

Міжнародна організація екотуризму [13] регламентує, що це «відповідальна подорож у природні зони та області з метою збереження навколишнього середовища і підтримання добробуту місцевих жителів». Отже це вид туризму звернений на відпочинок людини, що не завдає шкоди природі, хоч і базується на використанні природних ресурсів, орієнтує туриста на дбайливе ставлення та зростання освіченості у "спілкуванні" з природою, забезпечує стале економічне зростання регіону у якому запроваджено даний вид відпочинку.

«Сільський туризм – це форма проведення вільного часу у вигляді стаціонарного відпочинку, тоді як базовою метою екотуризму виступає активне відкриття дикої природи, традицій і культури, їх глибоке пізнання і сприйняття» [4].

Отже сільський зелений туризм та агротуризм, що є одним з його різновидів, є дуже подібними до екотуризму, та виконують ряд однакових функцій таких як покращення життя селян, реалізацію виробленої ними продукції, збереження оточуючої природи. А також вони є взаємозв'язані та доповнюють одне одного, що приводить до того, що інколи їх важко відрізнити [1].

В загальному можна стверджувати що названі вище поняття є новими термінами у туризмі. Про це свідчить відсутність дискусій науковців щодо даного поняття. Дана категорія не зустрічається у виданнях, які були базовими для наукового світу в недалекому минулому, енциклопедіях і словниках. Так у «Радянському енциклопедичному словнику» [11] розглянуто величезну масу форм туризму серед яких є міжнародний, водний, гірський, автомобільний, пішохідний, спортивний, пізнавальний, але жодна з цих форм не розглядається авторами, як сільський туризм, і не виділяється окрема категорія даної форми. Сільський туризм авторами взагалі не було виділено, як окрему ланку, хоча з названих ними форм туризму майже кожна тим або іншим чином перегукується з сільським туризмом.

Не зважаючи на те, що цій, молодій для нас, галузі туризму вітчизняною наукою та владою надавалась обмежена увага, сільський туризм самостійно розвивається та нарощує оберти. І це викликано великим потенціалом села в рекреації та попитом серед потенційних туристів.

Сільський зелений туризм має перш за все позитивний вплив на поліпшення умов і якості життя на селі. Він розширює сферу зайнятості населення, дає селянам додатковий заробіток. Зростання потоку туристів сприяє розвитку малого підприємництва та приватної ініціативи, розбудови інфраструктури села (доріг, транспорту, очисних споруд, засобів зв'язку,

стоянок, місць для відпочинку та розваг тощо), активізує діяльність громадян у відродженні та збереженні культурної і архітектурної спадщини [2].

Але, як тільки селянин-підприємець починає займатись цією досить новою для нашого ринку справою, одразу ж стикається з рядом досить вагомих проблем. Однією з найбільших є відсутність нормативно-правової бази, яка б регулювала ці відносини. Наше законодавство до цих пір не визначило на рівні закону чи іншого нормативного акту однозначне трактування – поняття зелений (екологічний) та сільський туризм.

В табл. 1 наведено вимоги до ведення діяльності з сільського зеленого туризму. Ст. 4 Закону «Про туризм» визначено, що залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їхніх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, чи інших ознак, поряд з такими видами туризму, як дитячий гірський, пригодницький та інші, існує екологічний (зелений) та сільський туризм. Зазначається також, що розвиток тих чи інших видів туризму регулюється законами і що серед основних пріоритетних напрямів державної політики в галузі туризму є розвиток сільського та екологічного (зеленого) туризму. І більше про екологічний (зелений) та сільський туризм в Законі «Про туризм» нема нічого [5].

Кабінет Міністрів України тлумачить вищезгадану проблему наступним чином – сільський зелений туризм – це специфічний вид туризму. Він передбачає не тільки відпочинок у сільському будинку, але і можливість спостерігати рослинний і тваринний світ, знайомитися з традиціями певного регіону, відчувти взаємозв'язок людини з природою. Зелений туризм – це туристична діяльність на території натуральних природних ландшафтів з елементами благоустрою, де існують умови для короткочасного відпочинку (від 5-10 год. до 1-2 днів), збору ягід та грибів, відпочинку на пляжах тощо [1; 2].

Отже, можна зробити висновок, що в Україні є прагнення, задуми та добрі наміри щодо розвитку зеленого туризму, але на цьому все і закінчується, оскільки спеціально розробленого та впровадженого документа, який би регулював зелений туризм, поки що нема.

Але селяни, що задіяні в цій галузі, не опускають рук, намагаються прокласти собі шлях самостійно, допомагаючи один одному. На цих засадах була створена Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, яка і займається проблемами галузі. Так, для чіткої градації рівня надання послуг спілкою запроваджена добровільна система екологічного маркування агросадиб «Зелена садиба». Система розроблена на основі кращих міжнародних зразків спеціалістами громадського науково-природоохоронного центру «Незалежна служба екологічної безпеки» – членом Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні та за підтримки Швейцарського Фонду Співробітництва. Знак «Зелена садиба» надаватиметься спілкою та буде використовуватись як ефективний маркетинговий інструмент [12].

Таблиця 1

Вимоги до ведення діяльності з сільського зеленого туризму

Вид діяльності	Без реєстрації як підприємець	Зареєстровані підприємці
Дозволені види діяльності	Послуги з розміщення та харчування	Інші види туристичних послуг
Участь у місцевих програмах розвитку сільського зеленого туризму	Дозволена	Дозволена
Дотація безробітним на започаткування власної справи у сфері сільського зеленого туризму	Не призначається	Може призначатися за умов складання бізнес-плану
Трудові договори з іншими особами, крім членів сім'ї	Підлягають реєстрації органом державної служби зайнятості	Необмежено
Ліцензування	Не потрібне	Обов'язкове для інших видів послуг, крім розміщення і харчування
Сертифікація	Добровільна	Обов'язкова (до семи номерів для туристів у садибі – добровільна)
Реєстрація договорів	Не потрібна, якщо строк розміщення кожного туриста менше 15 днів	Не потрібна, якщо строк розміщення кожного туриста менше 12 міс.
Сплата податку на додану вартість	Не сплачується на суму послуг з харчування туристів до 300 тис. грн протягом останніх 12 міс. Оренда приміщень звільнена від ПДВ	Не сплачується на суму послуг із харчування туристів до 300 тис. грн протягом останніх 12 міс.
Сплата податку з доходів фізичних осіб	Окремі дії не потрібні	13% доходу, за винятком пов'язаних витрат. Збори в Пенсійний фонд нараховується на суму до 10 прожиткових мінімумів на місяць
Припинення діяльності	Окремі дії не потрібні	Треба знятися з обліку як приватному підприємцю

Джерело: авторська розробка

Розвиток сільського зеленого туризму в регіоні надзвичайно позитивно впливає на загально-економічні показники функціонування села. Залучаючи туристів, мешканці села заповнюють надзвичайно велику нішу по зайнятості. Адже розвиваючи сферу обслуговування збільшується кількість робочих місць та потреба у висококваліфікованих фахівцях в галузі туризму.

Сільський зелений туризм започаткувався в Закарпатті, як одиночні випадки, але з плином років дуже стрімко почав набирати оберти в кількісному показнику, та в останні роки вже носить масовий характер. Основним чинником такого стрімкого розвитку стали – помірні ціни за досить високу якість обслуговування. Бажання членів-власників домогосподарств залучити і на наступний рік своїх відпочивальників дало свої плоди, адже відзиваючись позитивно про якість та особливість такого відпочинку приваблює все нових і нових туристів. Більше того, дуже велика частина осіб, які зупинились і відпочивали в домогосподарствах залучених до зеленого туризму, стають постійними клієнтами та з року в рік відвідують одного і того ж господаря.

Отже сільський зелений туризм – це симбіоз двох зацікавлених сторін: селян, які в почали освоювати не традиційну для села справу та відпочиваючих, що згодились на використання цих послуг для задоволення власних потреб у відпочинку та оздоровленні. А загалом це дало винятково важливий результат – створення нових робочих місць, яке дуже позитивно від-

ображається у економічному розвитку регіону та має позитивний вплив в загальнодержавному масштабі.

Виняткове значення розвитку зеленого туризму на селі має і для селян, які займаються традиційними сільськими видами зайнятості – вирощування та відгодівля. Адже тоді, як одні домогосподарства забезпечують умови відпочинку (проживання, інвентар), інші отримують змогу реалізації вирощеної продукції. Збут такого товару, як правило, здійснюється двома шляхами: через постачання господарів продуктами харчування та утворення не великих ринків в місцях масового скупчення будиночків відпочиваючих або в центрі села.

У зв'язку з появою нового ринку збуту, спостерігаються позитивні тенденції в розвитку та збільшенні вирощування домогосподарствами овочевих, ягідних культур, відроджуються занедбані та закладаються нові плодові сади. При чому, унікальність цього процесу полягає в тому, що споживач виявляє попит і тим самим стимулює виробника виробляти екологічно чистий продукт, при мінімальному застосуванні хімічних добрив та засобів обробітку рослин. А цей процес в свою чергу надзвичайно позитивно відображається на розвитку навколишньої флори та фауни.

Відчутно торкається розвиток такого виду туризму і тваринництва, і не тільки традиційного – вирощування худоби і птиці на м'ясо, а і розведення коней для надання верхових прогулянок, катання у візках в кінній упряжці тощо. Саме завдяки цим

процесам зараз досить активно почали відновлювати поголів'я коней, а зокрема гуцульської породи, яка пристосована до життя в Карпатах і за останні роки майже зникла. Дуже частим явищем стало створення живих куточків в яких утримуються характерні для Закарпаття дикі тварини, на яких турист може поглянути з відстані витягнутої руки, та навіть прийняти участь в їх годуванні, що користується шаленою популярністю у дітлахів.

Залучення туризму в село позитивно відбилось і на відродженні ремісництва та виготовлення сувенірів. Домашні майстерні по виробництву традиційних елементів оздоблення в Закарпатському стилі та пам'ятних сувенірів регіону набрало масового характеру. Зародився навіть новий вид дозвілля відпочиваючих – це навчання ремеслу. Під пильним наглядом майстра турист власноруч виготовляє собі сувенір з дерева чи кераміки. Що в свою чергу знову ж таки позитивно відбилось на зайнятості населення.

З кожним роком чітко прослідковується розвиток та вдосконалення функціонування зеленого туризму на селі. А саме: в зв'язку з географічним розміщенням Закарпатської області чітко виділяється сезонність припливу туристів – влітку та особливо взимку. І ряд домогосподарств вже почали стикатись з проблемою перенасиченості туристами та не встигали їх самі обслуговувати. В зв'язку з цим господарі вдосконалили свій підхід до обслуговування відпочиваючих шляхом кооперації та розподілу між домогосподарствами певних функцій, які кожен чітко виконує. Наприклад одні домогосподарства займаються підготовкою та наданням житла, інші забезпеченням провіанту, також існують люди які займаються транспортуванням, екскурсіями тощо. Завдяки такій кооперації тут зайнято більшу масу населення, та утворюється змога надати якісніше послугу, завдяки вузькій спеціалізації та можливості ретельніше віднестись до виконуваної роботи.

Надзвичайно позитивно відбивається розвиток такого виду туризму на розвиток соціальної інфраструктури села. Домогосподарці кооперуються та протягують водогони, підводять газ, впливають на місцеву владу, щодо покращення автошляхів, впроваджуються нові маршрути автотранспорту. Навіть на зовнішньому вигляді будинків дається в знаки туристичний попит, кожен із господарів старається зробити свою оселю якомога привабливішою – здійснюють ремонти, висаджують декоративні квіти та вдосконалюють навколишній ландшафт.

Розвиток зеленого туризму також дуже позитивно відбився і на культурну спадщину регіону. Туристи почали відвідувати численні музеї, старі замки, яких в Закарпатті більше 15, подорожувати за туристичними пішими маршрутами та паралельно оплачуючи ці послуги роблять вливання в розвиток та підтримання належного стану цих об'єктів.

Висновки. В статті висвітлено сутність категорій «сільський туризм», «зелений туризм» та проаналізована їхня класифікація. В процесі систематизації наукових поглядів вітчизняних та закордонних учених було досліджено трактування дефініцій «сільський туризм» та «зелений туризм». За результатами дослідження були виявлені спільні риси і відмінності між «сільським туризмом» і «зеленим туризмом», також розкрито форми сільського туризму (агротуризм, фермерський туризм) і форми зеленого туризму (річний, велосипедний, водний, кінний). Зокрема доведено, що поняття «зелений туризм», «екотуризм» та «природничий туризм» є синонімічними за своєю суттю. Вивчена історія зародження сільського туризму, а також виявлені фактори, які приваблюють туристів до відпочинку на селі. Крім цього досліджено соціально-економічне значення сільського туризму для економіки України. Обґрунтовано перспективи подальших досліджень в даному напрямі, які полягають у вивченні маркетингових стратегій у сільському туризмі.

Література:

1. Гловацька В.В. Суть та види сільського зеленого туризму // Агроінком. – 2006. – № 5-6. – С. 132-135.
2. Горішевський П.А. та ін. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 148 с.
3. Забуранна Л.В. Зарубіжний досвід розвитку сільського зеленого туризму. // Економіка АПК. – 2011. – № 6. – С. 178-183.
4. Закон України «Про особисте селянське господарство» № 742 від 15.05.2003р. Режим доступу: <http://konesh.ru/zakon-ukrayini-pro-osobiste-selyanseke-gospodarstvo-stranica-4.html>.
5. Закон України «Про туризм». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст. 24.
6. Липчук В.В. Особливості маркетингової діяльності в агротуризмі // Вісник Львівського інституту економіки і туризму: Зб. наук. статей. – Львів: Львівський інститут економіки і туризму, 2007. – № 2. – С. 102-104.
7. Липчук Н.В. Соціально-економічне значення агротуризму // Туризм і ресторанний бізнес: сучасні тенденції та перспективи розвитку. Матеріали наук. практ. конф. – К., 2007. – С. 38-42.
8. Малік М.Й., Забуранна Л.В. Сільський аграрний туризм як чинник розвитку сільських територій // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 110-115.
9. Полюга В.О., Полюга Д.М. Екотуризм як фактор сталого розвитку Карпат // Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій. Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів., 2006. – С. 112-115.
10. Смолій В.А. та ін. Енциклопедичний словник-довідник з туризму // К.: Слово, 2006. – 372 с.
11. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 1632 с.
12. Majewski J. Agroturystyka to też biznes – Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi., 2004. – 81 s.
13. Medlik S. Leksykon podróży turystyki hotelarstwa. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN sp. z o.o., 1995. – 264 s.